

דף מקורות 9

מבוא להונאה, נ"ח עמוד ב מהמשנה - לא ניתן להישבון

שלום,

את יחידת הלימוד הקרובה נקדיש לסוגיות אונאה בפרק רביעי, תוך התמקדות באונאת דברים. את הלימוד השבוע נחלק לשניים: א. מבוא כללי לדיני אונאה ב. תחילת הסוגיה העוסקת באונאת דברים.

חלק א - אונאה מבוא כללי

1. בתורה

מהי אונאה בתורה - נסו להגדיר את האיסור? כלפי מי? האם יש הבדל במהות האישור בכל אחד מהמקומות?

ויקרא פרק כה

(יד) וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך אל תונו איש את אחיו: (טו) במספר שנים אחר היובל תקנה מאת עמיתך במספר שני תבואות ומכר לך: (טז) לפי רב השנים תרבה מקנתו ולפי מעט השנים תמעט מקנתו כי מספר תבואות הוא מכר לך: (יז) ולא תונו איש את עמיתו ויראת מאלהיך כי אני יקנך אלהיכם: (יח) ועשיתם את חקתי ואת משפטי תשמרו ועשיתם אתם וישבתם על הארץ לבטח:

שמות פרק כב

(כ) וגר לא תונה ולא תלחצנו כי גרים הייתם בארץ מצרים: (כא) כל אלמנה ויתום לא תענון: (כב) אם ענה תענה אתו כי אם צעק יצעק אלי שמע אשמע צעקתו: (כג) וחרה אפי ונהגתי אתכם בחרב והיו נשיכם אלמנות ובניכם יתמים: פ

ויקרא פרק יט

(לג) וכי יגור אתך גר בארצכם לא תונו אותו: (לד) כפאזרח מכם יהיה לכם הגר הגר אתכם ואהבת לו כמוך כי גרים הייתם בארץ מצרים אני ה' אלהיכם: (לה) לא תעשו עול במשפט במדה במשקל ובמאזניים צדק אבני צדק אופת צדק והין צדק יהיה לכם אני ה' אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים: (לו) ושמתם את כל חקתי ואת כל משפטי ועשיתם אתם אני ה': פ

דברים פרק כג

(טז) לא תסגיר עבד אל אדניו אשר ינצל אליך מעם אדניו: (יז) עמן ישב בקרבן במקום אשר יבחר באחד שעריך בטוב לו לא תוננו: ס

ראו גם יחזקאל יח פסוקים יב וטז. עקבו אחר ההקשר מתחילת הפרק. מה משותף לכל החטאים?

על התביעה המוסרית שעומדת מאחורי איסורי אונאה השונים - ראו דברי הרמח"ל

הרמח"ל כולל את איסורי אונאה במדיית הנקיות אותה הוא מגדיר כך:

ספר מסילת ישרים פרק י: בביאור מדת הנקיות

מדת הנקיות היא היות האדם נקי לגמרי מכל מדה רעה ומכל חטא. לא די ממה שהחטא בו מפורסם וגלוי, אלא גם - כן ממה שהלב נפתה בו להורות היתר בדבר, שכאשר נחקור עליו באמת נמצא שלא היה ההיתר ההוא נראה לו, אלא מפני היות הלב עדיין נגוע קצת מן התאוה, כי לא טהר ממנה מכל וכל, על כן תמשכהו להקל לו.

ספר מסילת ישרים פרק יא

פרטי מדת הנקיות, רבים הם מאד, והנם ככל הפרטים שבכל השס"ה מצות לא תעשה. כי אמנם ענין המדה כבר אמרתי, שהוא להיות נקי מכל ענפי העבירות. ואולם אף - על - פי שבכל העבירות משתדל היצר - הרע להחטיא את האדם, כבר יש מהם שהטבע מחמדן יותר ובהן מראה לו יותר היתרים, אשר על כן יצטרך בהן יותר חיזוק לנצח את יצרו ולהנקות מן החטא. וכן אמרו ז"ל (חגיגה יא): גזל ועריות, נפשו של אדם מחמדתן ומתאוה להן. והנה אנחנו רואים, שאף על פי שלא רוב בני האדם גנבים בגלוי הם, דהיינו שישלחו יד ממש בממון חבריהם לקחת ולשום בכליהם, אף - על - פי - כן, רובם טועמים טעם גניבה במשאם ומתנם במה שיורו היתר לעצמם להשתכר איש בהפסידו של חברו ויאמרו, להרויח שאני. ואולם לאוים הרבה נאמרו בגזל: לא תעשוק, לא תגזול, לא תגנבו ולא תכחשו ולא תשקרו איש בעמיתו, לא תונו איש את אחיו, לא תשיג גבול רעך. הן כל אלה חילוקי דינים שבגזל, כוללים מעשים רבים מן המעשים הנעשים בכלל המשא והמתן...

ראה נא בענין ההונאה, כמה נקל הוא לאדם להתפתות וליכשל כאשר לכאורה יראה לו שראוי הוא להשתדל ליפות סחורתו בעיני האנשים ולהשתכר ביגיע כפיו, לדבר על לב הקונה למען יתרצה לו, ויאמרו על כל זה, יש זריז ונשכר, ויד חרוצים תעשיר. אמנם אם לא ידקדק וישקול מעשיו הרבה, הנה תחת חטה יצא חוח (איוב לא): כי יעבור בעון ההונאה אשר הוזהרנו עליה (ויקרא כה): ולא תונו איש את - עמיתו. ואמרו ז"ל (חולין צד): אפילו לרמות את הגוי, אסור, וקרא כתיב (צפניה ג): שארית ישראל לא - יעשו עולה ולא - ידברו כזב ולא - ימצא בפייהם לשון תרמית. וכן אמרו (בבא מציעא ס): אין מפרכסין את הכלים הישנים שיראו כחדשים. אין מערבים פירות בפירות אפילו חדשים בחדשים, אפילו סאה בדינר. ואפילו יפה דינר וטריסית, לא יערב וימכרם סאה בדינר. כל - עושה אלה כל עושה עול (דברים כה), וקרוי חמשה שמות: עול, שנאוי, משוקץ (מתועב): חרם, תועבה ...

ואם תאמר בלבבך: ואיך אפשר לנו שלא להשתדל במשאנו ובמתננו לרצות את חברנו על המקח ועל שוויו? חילוק גדול יש בדבר, כי כל מה שהוא להראות את הקונים אמיתת טוב החפץ ויפיו, הנה ההשתדלות ההוא טוב וישר. אך מה שהוא לכסות מומי חפצו, אינו אלא אונאה ואסור. וזה כלל גדול באמונת המשא והמתן. מדיני, ובכולם איסורים רבים. כי לא המעשה הניכר ומפורסם בעושה ובגזל הוא לבדו האסור.

2. עיקרי הדיונים בשאלת אונאת ממון

אנחנו מציעים שתי דרכים לסקירת דיני אונאה והדילמות המרכזיות בה. לבחירתכם:

א. סיכומו של ספר החינוך למצוות אונאה (נספח 1)

ב. סקירת המשניות והברייתות המרכזיות בסוגיה המובאות כאן:

פירטנו כאן מקורות תנאיים לפי נושאים - להבנת המשניות כדאי להיעזר בפירוש קהתי או אלבק המצולם בחוברות העבות.

המעוניינים יכולים גם ללמוד על הסדר את משניות פרק רביעי ג - ז, ט-י.

א. שיעור אונאה

נחלקו חכמים כמה אחוז מהמקח מהווה אונאה

משנה מסכת בבא מציעא פרק ד משנה ג

האונאה ארבעה כסף מעשרים וארבעה כסף לסלע שתות למקח עד מתי מותר להחזיר עד כדי שיראה לתגר או לקרובו הורה רבי טרפון בלוד האונאה שמנה כסף לסלע שליש למקח ושמחו תגרי לוד אמר להם כל היום מותר להחזיר אמרו לו יניח לנו ר' טרפון במקומנו וחזרו לדברי חכמים:

שאלה זו נכרכה יחד עם השאלה עד מתי יכול זה שהונו אותו להתחרט. דעות נוספות מובאות בהמשך המשנה:

פרק ד משנה ו

עד מתי מותר להחזיר? בכרכים עד כדי שיראה לשולחני ובכפרים עד ערבי שבתות. אם היה מכירה אפילו לאחר שנים עשר חדש מקבלה הימנו ואין לו עליו אלא תרעומת ונותנה למעשר שני ואינו חושש שאינו אלא נפש רעה:

ע"פ הרמב"ם, מהו הקריטריון הקובע עד מתי יכולים הצדדים לחזור בהם?

פירוש המשנה לרמב"ם שם

והקונה והמוכר יש לכל אחד מהם אונאה, אלא שהקונה כדי שיראה לתגר או לקרובו, והמוכר יש לו אונאה ואפילו אחר שנים והוא אמרם מוכר חוזר לעולם, לפי שבהעדר הדבר מידו לא ידע דמיו עד שיזדמן לו לראות כמוהו וידע דמיו.

ב. באילו דברים יש אונאה ובאילו לא?

פרק ד משנה ט

אלו דברים שאין להם אונאה העבדים והשטרות והקרקעות וההקדשות אין להן תשלומי כפל ולא תשלומי ארבעה וחמשה שומר חנם אינו נשבע ונושא שכר אינו משלם רבי שמעון אומר קדשים שהוא חייב באחריותן יש להן אונאה ושאינו חייב באחריותן אין להן אונאה רבי יהודה אומר אף המוכר ספר תורה בהמה ומרגלית אין להם אונאה אמרו לו לא אמרו אלא את אלו:

נימוקו של רבי יהודה מובא בתוספתא. וכן דעה נוספת:

תוספתא מסכת בבא מציעא (ליברמן) פרק ג הלכה כד

ר' יהודה אומ' ספר תורה בהמה ומרגלית אין להן אונאה ספר תורה מפני שאין לו דמים בהמה ומרגלית מפני שרוצה לזווגן אמרו לו והלא כל דבר רוצה לזווגן ר' יהודה בן בתירה אומ' הסוס והסיטום והסייף במלחמה אין להן אונאה

נסו להבין מדוע בדברים אלה אין הונאה? (יתכן ואין הסבר אחד לכולם)

ג. מי יכול לחזור בו ולטעון שהונו אותו ומי לא

האם אונאה שייכת גם כלפי סוחרים או רק לאנשים תמימים שאינם בעלי מקצוע

פרק ד משנה ד

אחד הלוקח ואחד המוכר יש להן אונאה כשם שאונאה להדיוט כך אונאה לתגר רבי יהודה אומר אין אונאה לתגר מי שהוטל עליו ידו על העליונה רצה אומר לו תן לי מעותי או תן לי מה שאוניתי:

ישנה דעה שהמוכר תמיד יכול לחזור בו אפילו אם הוא זה שהרוויח מהאונאה. – הסבר מענין לכך מובא בשיטה מקובצת:

שיטה מקובצת מסכת בבא בתרא דף פג עמוד ב

ויש מי שאומר כי בטול מקח שהוא יותר משתות לעולם חוזר (המוכר) אפילו ירצה זה לקבל עליו האונאה מפני שיכול לומר איני רוצה שתתרעם עלי לשכני ותשיאני שם רע בפניהם כי יאמרו בכוונה מרמה לבני אדם שאין הדעת טועה ביתר משתות ומתכוון אונאתו

למרחיבים: מה קורה אם לאחר ההונאה התייקרה או הוזלה הסחורה?
ראו בבא בתרא דף פג ע"ב 'ארבע מידות במוכרים (באמצע המשנה) עד פד עמוד א - ירע יאמר המוכר'.

ד. מה עושים במקרה שהיתה אונאה?

המשנה (פ"ד מ"ד) קובעת כי מי שהונו אותו יכול לבחור בין קבלת ההפרש לבין ביטול העסקה. אבל בתוספתא השאלה מסתבכת:

תוספתא מסכת בבא מציעא (ליברמן) פרק ג הלכה טז
... מי שהוטל עליו ידו על העליונה - כיצד מכר לו חלוק שוה חמש בשש ידו של לוקח על העליונה רצה או' לו תן לי סלעי רצה או' לו הילך חלקך ותן לי מעותיי אבל אם מכר לו שוה שש בחמש יד מוכר על העליונה רצה אומ' לו תן לי סלעי רצה אומ' הילך מעותיך ותן לי חלוקי ור' אומ' לעולם יד המוכר על העליונה וכשם שהמוכר יכול לחזור בו כך הלוקח יכול לחזור בו ר' שמעון אומ' המוכר יכול לחזור בו הלוקח אין יכול לחזור בו שכבר קבל הלה את מעותיו

ה. האם ניתן להתנות שאין אונאה? (או בימינו: האם יש התערבות של הריגלוטור בתנאי השוק החופשי)

תוספתא מסכת בבא מציעא (ליברמן) פרק ג הלכה כב
הנושא ונותן באמונה והאומ' לחבירו על מנת שאין לך עלי אונאה אין לו עליו אונאה מיהו הנושא ונותן באמונה?
קביעת התוספתא נתונה מחלוקת אמוראים:

תלמוד בבלי מסכת בבא מציעא דף נא עמוד א
איתמר, האומר לחבירו: על מנת שאין לך עלי אונאה, רב אמר: יש לו עליו אונאה, ושמואל אמר: אין לו עליו אונאה.

הסבר לשתי הדעות מובא בגמרא – בתחתית דף נא עמוד א

ו. האם מותר להפקיע ממחיר בפחות משיעור אונאה

ר' יעקב בעל הטורים מביא דילמה שנתחבט בה אביו:

טור חושן משפט הלכות אונאה ומקח טעות סימן רכז
וכתב א"א הרא"ש ז"ל ויראה דאפילו פחות משתות אסור לו להונות אם יש בו שווה פרוטה. כיון שיודע שאין מקחו שוה כך דרחמנא אמר אל תונו בכל דבר שיש בו שיווי ממון הזהירה תורה שלא יונה את חבירו. אלא שחכמים אמרו עד שתות הוי מחילה לפי שכן הוא דרך מקח וממכר שאין הלוקח והמוכר יכולין לכויין דמי המקח בצמצום ודרך העולם למחול טעות עד שתות. אבל אם המוכר בקי בערך ממכרו ואין הלוקח בקי כל כך או אם הלוקח תגר ובקי בערך המקח יותר מהמוכר אל יונו זה ...
או
שכל זמן שלא הגיע לכדי אונאה מותר לכתחילה להוציאה ביפה שגם אחר יקבלנה מידו ואין בו הפסד כלל או שמא כיון דדרך מקח וממכר בכך ופעמים הלוקח חפץ במקח ומוסיף עליו דמים יותר מדמי שוויו ופעמים שהמוכר מזלזל בממכרו לפי שאין חפץ זה ערב עליו או שהוא דחוק למעות הילכך עד שתות הוי בכלל המקח ואין כאן אונאה כלל וצריך עיון וירא שמים יוצא ידי שניהם ע"כ

חלק ב – אונאת דברים

הסוגיה: דף נח עמוד ב מהמשנה עד: 'לא ניתן להישבון'

- 1. תוכן מהי אונאת דברים
- 2. בין אונאת דברים לאונאת ממון
- 3. ניחומים

1. הגדרת אונאת דברים

- א. מהי בדיוק אונאת דברים?
- המשנה מביאה 3 דוגמאות לאונאת דברים והברייתא בגמרא מביאה 6.
- האם ניתן למצוא הגדרה משותפת לכל הדוגמאות? מהי העבירה בכל אחד מהמקרים?
- האם תצליחו לנסח מהי אונאה בשונה משאר עבירות שבין אדם לחבירו?

ב. במפרשים ניתן למצוא כמה הגדרות לאיסור אונאת דברים:

<p>ספר שערי תשובה לרבינו יונה שער ג</p> <p>והמצער כל איש מישראל, אף על פי שלא נכתב בו העונשים האלה, עובר בלא תעשה, שנאמר (ויקרא כה, יז): ולא תונו איש את עמיתו, ואמרו רבותינו זכרונם לברכה (ב"מ נח ב): באונאת דברים הכתוב מדבר, והוא מענין הצער והמצוק, מלשון (ישעיה מט, כו): והאכלתי את מונך את בשרם.</p>	
<p>ספר מסילת ישרים פרק יא (הקטע כולו הובא לעיל)</p> <p>הונאת הדברים בכללה, הוא לדבר בפני חבירו לבד, שיבוש ממנו, כל - שכן האמירה בפני רבים דבר שיבוש בו, או לעשות לו מעשה שיגרום לו שיבוש.</p>	
<p>קול הרמ"ז – פירוש המשניות לרבי משה זכות – על משנתנו</p> <p>אונאה – דע שמלת אונאה ר"ל (רצוני לומר) גזלה באונס, בין באונס הדעת דהיינו רמיה, בין באונס הכח שהוא גזילת ממון. ובכללה גניבת כבוד וחמיסת הרצון ...</p>	<p>פירוש המשנה לרבי משה זכות מגדולי המקובלים באיטליה במאה ה-17</p>

מהי הונאה לפי המדרש?

<p>מדרש תנחומא (ורשא) פרשת וירא סימן יד</p> <p>וה'פקד את שרה: ילמדנו רבינו אי זו אונאה כך שנו רבותינו אסור לאדם שיונה את חבירו ולא יאמר לו בכמה חפץ זה והוא אינו רוצה לקנותו, ואם היה בעל תשובה אל יונה אותו ולא יאמר לו זכור מעשיך הראשונים, ואם היה בן גרים לא יאמר לו זכור מעשה אבותיך שהרי החזיר נשוך בין שניהם, אמר הקב"ה דיין להיות שוה לי כביכול אני כשבראתי את עולמי לא בקשתי להונות לבריה ולא פרסמתי לבאי עולם מה היה האילן שאכל ממנו אדם הראשון. בא וראה כל מי שיונה לחבירו הוא נענש תחילה, ושרה שהונת את עצמה ונטלה שכרה שאמרה לאברהם הנה נא עצרני ה' מלדת בא נא אל שפחתי, אמר לה הקב"ה את הונית את עצמך חייך בלשון שאמרת בו אני פוקדך את אמרת עצרני מה כתיב למעלה כי עצר עצר ה' בעד כל רחם וגו', אמר הקב"ה אברהם התפלל לפני על אבימלך הרשע ונתמלאתי רחמים עליו הריני פוקד לאברהם עמו שנאמר וירפא אלהים את אבימלך ואת אשתו ואמהותיו וילדו מה כתיב אחריו וה'פקד את שרה.</p>
--

2. בין אונאת דברים לאונאת ממון

- א. המשנה פותחת בקביעה: 'כשם שאונאה במקח וממכר כך אונאה בממון'. באיזה מובן הן דומות? מה פירוש 'כשם'?
- ראו את הסברו של המאירי. האם כל אונאת דברים דומה ממון?

<p>בית הבחירה למאירי מסכת בבא מציעא דף נח עמוד ב</p> <p>אמר המאירי כשם שיש אונאה במקח וממכר כך יש אונאה בדברים ר"ל שאסור להונות את חברו ולגרום לו</p>
--

פסידא בדבריו והוא שאמר לא יאמר לו בכמה חפץ זה והוא אינו רוצה ליקח שהרי מתוך שהוא בוש לומר שאינו רוצה ליקח משפיל לו מקחו לומר שאינו שוה כל כך ואחרים שומעים ונמצא גורם לו פסידא ואפילו לא היה אדם שם מ"מ הוא מטריחו ומצערו שחשב למכור ולא מכר ואח"כ נתגלגל לאונאת דברים שלא יביישהו בדבריו והוא שאמר אם היה בעל תשובה לא יאמר לו זכור מעשיך הראשונים ואם היה בן גרים לא יאמר לו זכור מעשה אבותיך שנאמר וגר לא תונה:

ב. מי חמור יותר אונאת דברים או ממון?

א. התורה - לאיזה איסור יש ביסוס חזק יותר?

ב. בדברי התנאים בברייתא ובמשנה

ג. בדעת ר' שמעון בר יוחאי

ג. מה ההבדל העקרוני בין שלושת ההסברים המובאים בגמרא לחומרה של אונאת דברים על פני ממון? באיזה תחום (כלפי מי?) נעשית העבירה לפי כל שיטה?

ד. הסבר רוחני לאונאת דברים מביא הרזב"ז

<p>רבי דוד בן שלמה אבן זמרא, רדב"ז, (ה'רל"ט 1479 - ה'של"ג 1573) נולד בספרד וגורש ממנה עם שאר היהודים בהיותו 13. נדד במרוקו א"י ולבסוף מונה לרב במצרים. מחשובי הפוסקים בדורו. מלבד שו"ת מפורסם חיבר עוד ספרים. מצודת דוד הוא ספר טעמי מצוות בפשט וסוד.</p>	<p>מצודת דוד לרדב"ז מצווה תצ"ד ...ומזה הבן טעם אונאת דברים כי הדבור בוקע אוירים ושט למעלה... ותובע דינו. והגזר-דין נחתם ויוצא: 'ווי ליה למאן דגריס האי'. ולכן השווה הכתוב אונאת דברים לאונאת ממון... ודע כי המצות התורה יש מהם תלויות במחשבה ויש במעשה ויש בדיבור: החוטא במחשבה פוגם למעלה בעולם השכל שהוא עולם המחשבה. והחוטא בדיבור פוגם בעולם הבנין הנקרא עולם המוטבע, אשר משם כח הדיבור כד"א: 'ויפח באפיו נשמת חיים ויהי האדם לנפש חיה' ומתרגמיהן 'לרוח ממללא'... החוטא במעשה פוגם בעולם המורגש אשר ממנו כח המעשה שהוא המדה התחתונה. ולזה כווננו חז"ל שאמרו הרהורי עבירה קשים מעבירה... וגניבת דעת הבריות חמור מאוד, ולכן החמירו בו רז"ל יותר מגניבת ממון, שזה ניתן להישבון וזה לא ניתן להישבון. וזה גונב דעת עליון כי שם תלוי עונשו וזה גנב ממון שהרי עונשו למטה מהדעת, והבן זה.</p>
---	---

עמדה אחרת מציג הב"ח:

<p>בית חדש פירושו של ר' יואל סירקיס (פולין, 1561-1640). על ארבעת הטורים</p>	<p>ב"ח חושן משפט סימן רכח כשם שיש אונאה במקח וכו'. משנה בפרק הזהב ולפי דאונאה במקח כתוב בפירוש וכי תמכרו ממכר לעמיתך וגו' אל תונו איש את אחיו (ויקרא כה יד) אבל אונאת דברים דרשינן לה מדכתיב קרא יתירא ולא תונו איש את עמיתו ויראת מאלהיך (שם יד) והוה אמינא דלא חמירא כל כך לכך שנינו כשם שאונאה במקח וכו'. ובמרדכי הארוך הביא הא דדרש רב חננא בריה דרב אידי (נט א) מאי דכתיב לא תונו איש את עמיתו עם שאתך בתורה ובמצות אל תוניהו דמדכתיב האי קרא באונאת דברים אלמא דלענין אונאת ממון אף על גב שאין מקיים המצות אסור להונותו דאל תונו איש את אחיו כתיב ולא כתיב את אחיך כך אמר לי מורי הכהן. <u>ואני אומר אם כן מצינו אונאת ממון חמור מאונאת דברים</u> ואנן הא קאמרין גדול אונאת דברים מאונאת ממון וכו' ואפשר דלא ממעט הכא כי אם אונאת גוי מתרווייהו אבל ישראל לא.</p>
---	---

מה המניעה הפרשני והעקרוני לעמדתו

מכילתא דרבי ישמעאל משפטים - מסכתא דנזיקין פרשה יג

נמצא אתה אומר, שבעה גנבין הם; הראשון שבגנבים גונב דעת הבריות, והמסרב לחבירו לארחו ואין בלבו לקרותו, והמרבה לו בתקרובת ויודע בו שאינו מקבל, והפותח חביותיו והן מכורות לחנוני, והמעוול במדות, והמשקר במשקלות, והמערב את הגירה בתלתן והחול בפול והחומץ בשמן; מפני שאמרו השמן אינו מקבל נכל, לפיכך מושחין בו מלכים; ולא עוד אלא שמעלין עליו שאם היה יכול לגנוב דעת העליונה גונבה; וכן מצינו באבשלום שגנב שלש גניבות, לב אביו ולב בית דין ולב בית ישראל, שנאמר +ש"ב = שמואל ב' = טו + ויגנוב אבשלום וגו'; וכי מי גדול הגונב או הנגנב, הוי אומר זה הנגנב שהוא יודע שהוא נגנב והוא מחריש; וכן מצינו באבותינו כשעמדו על הר סיני בקשו לגנוב דעת העליונה, שנאמר + שמות כד ז + כל אשר דבר יי נעשה ונשמע, כביכול, ונגנב לב בית דין בידן, שנאמר + דברים ה כה + מי יתן והיה לבבם זה להם; ואם תאמר שאין הכל גלוי וידוע לפניו, תלמוד לומר + תה' / תהלים / עח לו - לח + ויפתוהו בפייהם - ולבם לא נכון עמו ואף על פי כן והוא רחום יכפר עון, ואומר + משלי כו כג + כסף סיגים מצופה על חרש שפתים דולקים ולב רע.

ג. ניחומים

- "...אל יאמר לו כדרך שאמרו לו חבירו לאיוב: הלא יראתך כסלתך תקותך ותם דרכיך. זכור נא מי הוא נקי אבד"
- עיינו בדברי אליפז בפרק ד באיוב ובמפרשים לפסוקים ז - ח.
- א. מה לדעתכם האמירה הבעייתית - פסוק ז או פסוק ח?
- ב. האם האיסור הוא רק להגיד את הדברים לאבל או שאסור לחשוב אותם? (במילים אחרות האם מדובר באיסור שבין אדם לחבירו או בשאלה השקפתית - דתית)
- ג. על השאלה האם להסביר צרות או לא - ראו דבריו של הרב ירמי סטביצקי בנספח.
- ד. על הדרך הנכונה לנחם - ראו את תלמידי ריב"ז

מסכתות קטנות מסכת אבות דרבי נתן נוסחא א פרק יד

כשמת בנו של רבן יוחנן בן זכאי נכנסו תלמידי לנחמו נכנס רבי אליעזר וישב לפניו ואמר ליה רבי רצונך אומר דבר אחד לפניך. אמר לו אמור. אמר לו אדם הראשון היה לו בן ומת וקבל עליו תנחומין ומנין שקבל עליו תנחומין שנאמר וידע אדם עוד את אשתו (בראשית ד' כ"ה) אף אתה קבל תנחומין. אמר לו לא די לי שאני מצטער בעצמי אלא הזכרת לי צערו של אדם הראשון. נכנס רבי יהושע ואמר לו רצונך אומר דבר אחד לפניך. אמר לו אמור. אמר לו איוב היה לו בניס ובנות ומתו כולם ביום אחד וקבל עליהם תנחומין אף אתה קבל תנחומין. ומנין שקבל איוב תנחומין שנאמר ה' נתן וה' לקח יהי שם ה' מבורך (איוב א' כ"א). אמר לו לא די לי שאני מצטער בעצמי אלא שהזכרת לי צערו של איוב. נכנס רבי יוסי וישב לפניו אמר לו רבי רצונך אומר דבר אחד לפניך. אמר לו אמור. אמר לו אהרן היה לו שני בניס גדולים ומתו שניהם ביום אחד וקבל עליהם תנחומין שנאמר וידם אהרן (ויקרא י' ג') אין שתיקה אלא תנחומין ואף אתה קבל תנחומין. אמר לו לא די לי שאני מצטער בעצמי אלא שהזכרתני צערו של אהרן. נכנס רבי שמעון ואמר לו רבי רצונך אומר דבר אחד לפניך. אמר לו אמור. אמר לו דוד המלך היה לו בן ומת וקבל תנחומין ואף אתה קבל תנחומין ומנין שקבל דוד תנחומין שנאמר וינחם דוד את בת שבע אשתו ויבא אליה וישכב עמה ותלד בן ויקרא את שמו שלמה (שמואל ב' י"ב כ"ד) אף אתה רבי קבל תנחומין. אמר לו לא די שאני מצטער בעצמי אלא שהזכרתני צערו של דוד המלך.

נכנס רבי אלעזר בן ערך כיון שראהו אמר לשמשו טול כלי ולך אחרי לבית המרחץ לפי שאדם גדול הוא ואיני יכול לעמוד בו. נכנס וישב לפניו ואמר לו אמשול לך משל למה הדבר דומה לאדם שהפקיד אצלו המלך פקדון. בכל יום ויום היה בוכה וצועק ואומר אוי לי אימתי אצא מן הפקדון הזה בשלום. אף אתה רבי היה לך בן קרא תורה מקרא נביאים וכתובים משנה הלכות ואגדות ונפטר מן העולם בלא חטא ויש לקבל עליך תנחומין כשהחזרת פקדונך שלם. אמר לו רבי אלעזר בני נחמתני כדרך שבני אדם מנחמין.

נספח 1 - סקירה כללית של דיני אונאה - ספר החינוך מצוה שלז

שלא להונות במקח וממכר

שלא להונות אחד מישראל בין זכר בין נקבה במקח ובממכר, שנאמר [ויקרא כ"ה, י"ד] וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך אל תונו איש את אחיו. ואמרו זכרונם לברכה בספרא, אל תונו איש את אחיו, זו אונאת ממון. ובגמרא [ב"מ נ"ו ע"ב] אמרו זכרונם לברכה, מיד עמיתך, דבר הנקנה מיד ליד, כלומר מטלטלין. ואין כוונת המדרש שלא יזהיר הכתוב על אונאת הקרקעות כמו כן, אלא הענין הוא לומר שדיני האונאה, כגון החילוקין שאמרו זכרונם לברכה [שם נ' ע"ב] באונאה שהיא חוזרת ביתר משתות, ודיניה בפחות משתות ובשתות אינן נוהגין בקרקעות אלא במטלטלין.

ועוד דרשו בזה הכתוב, אם באת לקנות קנה מישראל, שנאמר או קנה מיד עמיתך.

ואולי זה שדקדקו בכאן להיות דיני האונאה במטלטלין לבד, לפי ששנה הכתוב בלשון זה, שאמר וכי תמכרו ממכר, דמשמע כל ממכר בין קרקע בין מטלטל, ואחר כך ייחד האזהרה במטלטל שאמר או קנה מיד, דמשמע דוקא מטלטל שהוא נקנה מיד ליד, למדו מזה לומר שיש במטלטל דין מחודש שאינו בקרקע וזהו חזרת הממון בקצת צדדין שבו.

אבל עיקר האזהרה בין בקרקע בין במטלטל הוא באמת, שהזהרנו שלא להונות הבריות לדעת. אבל החילוק שביניהן הוא שאם נמצאת אונאה במטלטל ביתר משתות שיבטל המכר, שדעת הבריות שלא לסבול אונאה יתירה מכן במטלטלין, אבל בקרקע לפי שהקרקע דבר קיים לעולם דרך הבריות למחול בו כל אונאה אחר שלקחו אותו, וכעין מה שאמרו זכרונם לברכה [ב"ק י"ד ע"ב] על דרך ההפלגה שהקרקע דבר השוה כל כסף הוא. והראיה לדברינו אלה, כלומר שאיסור אונאה אף בקרקע, שהרי עיקר אזהרה זו בקרקעות הוא דכתיבא, וכמו שמפורש בפרשה. זהו דעת הרמב"ן זכרונם לברכה בענין זה, וכמו שכתב בפירושו החומש.

שורש המצוה ידוע, כי הוא דבר שהשכל מעיד עליו, ואם לא נכתב דין הוא שיכתב, שאין ראוי לקחת ממון בני אדם דרך שקר ותרמית, אלא כל אחד יזכה בעמלו במה שיחננו האלהים בעולמו באמת ובישור. ולכל אחד ואחד יש בדבר הזה תועלת, כי כמו שהוא לא יונה אחרים גם אחרים לא יונו אותו, ואף כי יהיה אחד יודע לרמות יותר משאר בני אדם, אולי בניו לא יהיו כן וירמו אותם בני אדם, ונמצא שהדברים שוים לכל, ושהוא תועלת רב בישובו של עולם, והשם ברוך הוא לשבת יצרו.

מדיני המצוה, מה שאמרו זכרונם לברכה [ב"מ נ"א ע"א] שהמוכר והלוקח שניהם מוזהרים באזהרה זו, שנאמר וכי תמכרו ממכר וגו' או קנה, ולא יאמר הלוקח דרך המוכר לדעת שיווי ממכרו ואחר שהוא מוכרו לי בדמים קלים אין עלי עוון, שאינו כן, אלא שניהם באזהרה. וכמו כן שניהם הן בדיני האונאות כמו שחילקום זכרונם לברכה, וכן הוא במשנה [שם] אחד המוכר ואחד הלוקח יש להם אונאה, וכל מי שנתאנה מהן יכול לחזור בו.

ואמרו זכרונם לברכה [שם מ"ט ע"ב] ששיעור האונאה שמחזירין אותה ויהיה המקח קיים הוא שתות המקח או שתות הדמים. ושיעור האונאה שאין מחזירין אפילו אותה, ואין צריך לומר שאין מבטלין המקח בשבילה, הוא פחות משתות המקח והדמים. אבל היה בדבר שתות אחד מהם, כלומר שתות המקח או שתות הדמים מחזירין האונאה. ושיעור האונאה שמבטלת המקח כולו, הוא כל זמן שהיא יתר משתות המקח והדמים, שהלכה היא כשמואל דאמר בגמרא [שם] שתות מעות נמי שנינו, כלומר שאם האונאה אינה יתירה על שניהם לא יבטל המקח אלא יחזיר אונאה.

ומה שאמרנו שבאונאה שיתירה על שתות יבטל המקח, ואע"פ שזה הלך לביתו במעותיו וזה בפירותיו, דוקא שבא לחזור בו מי שנתאנה, אבל בא לחזור בו המאנה מחמת שנתייקרו הפירות בינתיים או בטענה אחרת אין שומעין לו, משום דאמר ליה מי שנתאנה, אי לאו דאניתן לא מצית הדרת בך והשתא מצית הדרת בך, וכן הוא הלשון בגמרא [ב"ב פ"ד ע"א], ורב חסדא הוא דאמרה לשמעתא, כלומר דאמר ליה מי שנתאנה למאנה בשעת המכר הרווח היה עמך וכבר נתקיים ממכרנו או מקחנו מחמתך, מה זה שבא לבטל אותו האונאה שעשית לי, הריני מוחלה, כי רבותינו לא ביטלו הדברים אלא מחמת המתאנה, מכיון שהוא רוצה בדבר הדברים קיימים. וזהו ששנינו [שם פ"ג ע"ב] יפות ונמצאו רעות לוקח יכול לחזור בו, כלומר ולא מוכר, רעות ונמצאו יפות מוכר יכול לחזור בו, כלומר ולא לוקח.

ואמרו זכרונם לברכה [ב"מ נ"ב ע"א] בעניני האונאה שאין ראוי להיות דין החזרה או הביטול נמשך לעולם, אלא זמן קצוב הוא שנתנו בדברים כדי שיתקיימו עניני המקח והממכר בין בני אדם. והזמן שנתנו אינו שוה בכל הדברים, וגם אינו שוה בלוקח ובמוכר, כי בכל סחורה שתהיה בחלוף המטבעות נתנו בה שיעור כדי שיראה אותה הלוקח לשולחני אם הוא בכרך, ואם הוא בכפר יהיה השיעור עד יום השוק שיעלה לכרך או למקום ששולחני שם. ובשאר כל הסחורות אין חילוק בין כפר לכרך, והשיעור בהם הוא כדי שיראה האדם מה שלקח לתגר או לקרובו, ושיעור זה הוא לפי ראות עיני הדיין, שאי אפשר לקבוע בענין זה חשבון שעות. ורבא נתן טעם בגמרא [שם ע"ב] בחילוק המטבע משאר סחורות, ואמר דרך כלל טלית לכל איניש קים ליה, סלע לשולחני הוא דקים ליה.

עבר זה העת ולא חזר בו הלוקח, אפילו יש באונאה יתר משתות כמה, אין יכול לחזור בו מן הדין, אבל אמרו חכמים [שם] שממדת חסידות ראוי להחזירה לעולם. ושיעורין אלו הן בלוקח, אבל המוכר חוזר בו לעולם, לפי שאין הסחורה בידו כדי שיוכל לימלך עליה.

ולא נאמרו דינין אלו שכתבנו אלא בלוקח מן התגר, אבל בלוקח מבעל הבית אין בו אונאה ולא ביטול מקח בתוך הזמן הקצוב שאמרנו, ולא אחר כן. שלא נאמרו אלו הדברים אלא בתגרים לתיקון העולם ולישוב המדינות. אבל בעלי בתים אין מוכרין כליהם אלא ביוקר, ובני אדם בדעתם ענין זה שהוא בהן מוחלין הדבר לעולם בבעל הבית.

ואלו דברים שאין בהם דיני אונאה לשום אדם אפילו נמכרו פי שנים בשוין, ואע"פ שיש בהן איסור אונאה כמו שכתבתי בראש המצוה לדעת הרמב"ן זכרונו לברכה, הקרקעות, והעבדים שהוקשו לקרקעות, כמו שנלמד בגמרא [שם נ"ו ע"ב] מדכתיב [שם, שם מ"ו] והתנחלתם אותם, והשטרות וההקדשות, וכמו שאמרו זכרונם לברכה [שם] תנו רבנן וכי תמכרו וגו' או קנה מיד, דבר הנקנה מיד ליד יצאו הקרקעות שאינן מטלטלין, ויצאו עבדים שהוקשו לקרקעות, ויצאו שטרות דאמר קרא ממכר, מי שגופו קנוי יצאו אלו שאין גופן קנוי אלא לראיה שבהן.

מכאן אמרו [שם] המוכר שטרותיו לבשם יש להם אונאה, והטעם לפי שאין מוכרין לו לראיה שבהן אלא להשתמש בנייר. וקא מתמה עליה בגמרא [שם] מאי קא משמע לן כלומר פשיטא, וכי מגרע גרע נייר מכל שאר מילי, ומשני לאפוקי מדרב כהנא דאמר אין אונאה לפרוטות. והקדשות אמעיטו מדין אונאה מדכתיב [שם, שם י"ד] עמיתך.

ותדע שכל עניני האונאה נאמרו בשיווי החפץ, כגון שמכר שוה שש בחמש או שוה חמש בשש וכיוצא בזה, אבל המאנה במדתו של חפץ, בארכו ורחבו, בעוביו או במשקלו, ואפילו בדבר מועט חוזר, והיינו דאמר רבא בגמרא [קידושין מ"ב ע"ב] כל דבר שבמדה ושבמשקל ושבמנין אפילו פחות מכדי אונאה חוזר.

והרוצה להנצל מכל חשש ענינים אלו שכתבנו, יכול לומר ללוקח, חפץ זה שאני מוכר לך יודע אני שיש בו אונאה עד כך וכך, אם תרצה ליקח אותו על מנת שלא יהא לך עלי אונאה קחנו ואם לאו הנח אותו, אין לו עליו אונאה אחר כן, ולא אפילו תרעומת דברים. ויתר פרטיה, בפרק רביעי ממציעא. ונוהגת בכל מקום ובכל זמן, בזכרים ונקבות. ועובר על זה ועשה אונאה לחבירו לדעת בשתות או יותר עבר על לאו זה, אבל בפחות משתות התירו זכרונם לברכה להשתכר לתגר מפני תיקון הישוב, שימצאו בני אדם צרכיהם מוכנים בכל מקום. ואין לוקין על לאו זה, לפי שניתן להישבון.

נספח 2

הרהורים לקראת עשרה בטבת, תשס"ט

מאת: הרב י

לפני שנים שמעתי הסבר מהרב יהודה ברנדס על מהות הדו-שיח שבין איוב לרעיו. לדעתו, הטענה המרכזית של חבריו של איוב היא שעל איוב לחזור בתשובה מכיוון שאם הוא נענש על ידי ריבונו של עולם הרי מהווה הדבר סימן שחטא. "זָכַר נָא מִי הוּא נָקִי אֶבֶד וְאֵיפֹה יִשְׁרִים נִכְחָדוּ" [אליפז המדבר בפרק ד']. התשובה של איוב לחבריו היא שלא רק שלא חטא, אלא שכאבו קשה מנשוא. הרב יהודה הסביר שהרעים מדברים בשפה הפילוסופית הקלאסית. לדעתם, העולם הוא מקום מסודר, הפועל על פי הכללים הפילוסופיים המסודרים של ימי הביניים וממילא, ניתן להסביר את מצבו העגום של איוב כתגובה האלוהית על חטאיו. אם רק יחזור בתשובה הכל יסתדר. "הֲנֵה אֲשֶׁרִי אֲנוֹשׁ יוֹכְחֵנוּ אֱלֹהִים וּמוֹסֵר שְׂדֵי אֶל תִּמְאָס: כִּי הוּא יִכְאֵיב וַיִּחְבֹּשׁ יִמְחָץ וַיְדוּ תַרְפִּינָה: [פרק ה']. איוב עונה לחבריו ' בשפה של הפילוסופיה הקיומית ואומר רק דבר אחד 'כואב לי'. 'וַיַּעַן אִיּוֹב וַיֹּאמֶר: לוֹ שֶׁקוֹל יִשְׁקַל כְּעֵשִׂי וְהִיָּתִי בְּמֵאזְנַיִם יִשְׂאוּ יָחַד: כִּי עֲתָה

מִחוּל יָמַי יִכְבֹּד עַל כֵּן דְּבַרְי לְעוֹ: כִּי חֲצִי שְׂדֵי עַמְדֵי אֲשֶׁר חִמַּמְתָּ שִׁתָּה רוּחִי בְּעוֹתֵי אֱלֹהִים יַעֲרֹכֵנִי: [פרק ו']
ניתן להוסיף על דבריו של הרב יהודה שהכאב העמוק של איוב נובע לא רק מעצם הייסורים כי אם בשל חוסר הפשר של ייסורים אלו. איוב מרגיש שהוא חי בעולם של חושך ושל תוהו ובוהו רוחני. אילו היה לו הסבר רוחני מספק לייסוריו סביר להניח שיכול היה לקבלם.

נראה שבקרב הרבנים המתמייחסים לשואה ניתן למצוא דו-שיח דומה לזה הקיים בספר איוב. העמדה החרדית הקלאסית היא שהשואה מהווה עונש לעם ישראל על חטאיו. 'החטא' שדובר עליו היה החילון כדברי הרב שך, או מפעל הציונות כדברי הרבי מסאטמר.

רבי ומורי, הרב יהודה עמיטל, התנגד באופן מהותי ונחרץ למתן הסברים רוחניים לשואה. לדעתו, השואה התרחשה בגלל יד ה', אך אי-אפשר להבין מה רצה מאיתנו ריבונו של עולם. "אין מקום להיכנס לפרטים, אבל מי שהיה שם ראה. זה לא טבעי. את יד השם ראיתי, אבל לא את הפשר, את המשמעות; הוא דיבר אלי - אבל לא הבנתי מילה." הרב עמיטל הזדעק נגד עמדתו של הרב צבי יהודה לפיה השואה הייתה נצרכת על מנת לנתק את עם ישראל מהגלות המרה. "אין בעולם הישג ואין בעולם ברכה שיכולים לשמש פיצוי על שריפת אותם הרבבות שלא טעמו טעם חטא. כל הדברים בהקשר זה על תקומת המדינה בעקבות השואה – הם דברים נבובים." [מצוטט מספרו של משה מיה, עולם בנוי וחרב בנוי]

עמדה נוספת המסרבת להסביר את אירועי השואה היא זו של חתן פרס ישראל לתלמוד, מורי, פרופסור דוד וייס-הלבני. לדעתו של פרופסור הלבני, שתי הנקודות החשובות ביותר בהיסטוריה של עם ישראל היו מעמד הר סיני והשואה. לדעתו, במעמד הר סיני הופיע הקב"ה בכל הודו והדרו, ובמהלך השואה הסתתר הקב"ה באופן מוחלט. גם הוא, כמו הרב עמיטל, מתנגד למציאת סיבות להתרחשות השואה. "מבין ארבעת הדברים, אחד מעורר בי התנגדות מעורבת בתיאוב: הניסיון למצוא הצדקה תיאולוגית לשואה. נתעב בעיני להניח שהשואה התחוללה [במיוחד משום שבאה מגרמניה] בתור תגובה אלוהית להתפשטות תרבות ההשכלה הגרמנית, או לתהליך החילון של היהודים... לביטוי "מפני חטאינו גלינו מארצנו" יש מקום לגיטימי במסורת ובתפילה שלנו, אולם גלות, עם כל הסבל הכרוך בה, איננה השמדה של גברים, נשים וטף." [עלה לא נדף, עמוד 116].

נחזור לחבריו של איוב. מה גרם להם להסביר את ייסוריו של איוב כנובעים מתוך החטא? ככל הנראה, הצורך העמוק שלהם לתת הסבר לייסוריו של איוב נבע מחוסר יכולתם להתמודד עם עולם בלתי מובן. חייבים היו לשמר את המודל הניתן בפרשת "והיה אם שמוע", גם אם המחיר הוא פגיעה רגשית אנושה באיוב. במידה רבה, דרכם היא הדרך של העולם החרדי. לכל שאלה חייבת להיות תשובה. לדעתם, העולם הדתי הוא מושלם.

מעניין הדבר שבסופו של דבר הקב"ה מצדיק דווקא את גישתו של איוב. "וַיְהִי אַחַר דְּבַר ה' אֶת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֶל אִיּוֹב, וַיֹּאמֶר ה' אֶל אֱלִיפַז הַתִּימְנִי: חָרָה אַפִּי בְּךָ וּבְשֵׁנֵי רֵעֶיךָ כִּי לֹא דִבַּרְתֶּם אֵלַי נְכוֹנָה כְּעַבְדֵי אִיּוֹב." בגמרא, במסכת ברכות, מובאת מחלוקת לגבי תשובתו של הקב"ה למשה על בעיית 'צדיק ורע לו'. "ואמר רבי יוחנן משום רבי יוסי:

שלשה דברים בקש משה מלפני הקדוש ברוך הוא ונתן לו – בקש להודיעו דרכיו של הקדוש ברוך הוא ונתן לו, שנאמר "הודיעני נא את דרכיך". ופליגא דרבי מאיר, דאמר רבי מאיר: שתים נתנו לו ואחת לא נתנו לו, שנאמר "וחנתי את אשר אחון" – אף על פי שאינו הגון, "ורחמתי את אשר ארחם" אף על פי שאינו הגון".

ככל הנראה קיימת עמדה דתית מסורתית לפיה, לא רק שאין תשובה לכל שאלה, אלא שמגווחך לחשוב שהאדם יכול להבין את דרכי האל. "וַיַּעַן ה' אֶת אִיּוֹב מִן הַסְּעָרָה וַיֹּאמֶר: מִי זֶה מַחְשִׁיךְ עֵצָה בְּמַלְיָן בְּלִי דַעַת" [איוב ל"ח]. הגמרא אף אומרת שרעיו של איוב עברו על איסור אונאת דברים. "אם היו יסורין באין עליו, אם היו חלאים באין עליו או שהיה מקבר את בניו – אל יאמר לו כדרך שאמרו לו חבריו לאיוב: הלא יראתך כסלתך תקותך ותום דרכיך זכר נא מי הוא נקי אבד." [בבא מציעא דף נ"ח] לפעמים עדיף להישאר ב'אמת' של שאלה עמוקה וקשה מאשר ב'שקר' של תירוץ, שאינו מתקבל על הדעת מבחינה מוסרית ואינטלקטואלית.

שבת שלום,

הרב ירמי